
KRITIKAI SZEMLE

KÖNYVEK

ÖNISMERETI KALAUZ

Utasi Csaba: *Irodalmunk és a Kalangya*. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1984

Egy irodalom fejlettségi szintjére nem is annyira a művek és alkotók számából, talán még csak nem is megjelenési formáinak változatosságából lehet következtetnünk, hanem inkább abból, hogy van-e s milyen az önmagáról alkotott fogalma, vagy ahogy a maga idejében Erdélyi János fogalmazta meg a kérdést: „az irodalmi tudalom” milyen fokán áll. Másképpen szólva: ismeri-e önönhatárait, képes-e arra, hogy érzékelje saját kiterjedését, önsúlyát, dimenzióit térben és időben egyaránt. Erre keresve a választ ezúttal nem kell visszamennünk az alapkérdésekig, egészen az irodalom tulajdonképpeni értelmének és funkcióinak, (egyébként is folyton változó) fogalmának a problémájáig, hisz abban az aránylag rövid időszakban is, amióta „jugoszláviai magyar irodalom”-ról beszélünk, ennek igen sok változatával találkozhattunk. Legalábbis a súlypontok gyakori elmozdulásaival. Ezúttal nem az a célunk, hogy elvi és elméleti kérdéseket boncolgassunk, amelyek az e tárgyban végzett korábbi kutatásaink irányának egyik fő jellemzője volt, hanem hogy az irodalmi tudat „genetikus önismereti szervének” — ahogy Horváth János nevezi az irodalomtörténetet — egy újabb konkrét eredményére vessünk pillantást: Utasi Csaba *Irodalmunk és a Kalangya* című monográfiájára. Megközelítésünk egyetlen szempontja tehát az irodalmi tudat említett alakváltozásainak a képe a szerző munkájában.

Utasi könyve a hazai magyar irodalomtörténetírás olyan darabjai közé tartozik, amely egyszerre lép fel az összefoglalás és az analízis igényével, s e tendencia nem egyszer keresztezi is egymást.

Összefoglalónak nevezhetjük azért, mert ha nem volt is elsődleges szándéka, a feladatából eredő szükség mégis megkívánta, hogy a jugoszláviai magyar irodalom első („kisebbségi”) szakaszát egészében szemlélje, már anennyire a dolgozat Kalangya-központúsága ezt lehetővé s egyben kívánatosá is tette. Érthető és indokolt is, hogy az „eszmei irányvétel cs irodalompolitika” kérdéseiről szólva a korszakra jellemző más programok és elméletek fölött is futó seregszemlét tart; hogy szám-

ba veszi az egyetemesség és a regionalizmus irányába vonó ellentétes erőket; hogy a „szépirodalom” palánkján áttekintve megvizsgálja a folyóirat társadalmi cázatait s egész közéleti státusát; kitér a Kalangya törzsgárdájai kívül álló más írókra; felfejti a korabeli jugoszláv irodalom felé vezető szálakat, nem hanyagolva el a világirodalmi tájékozódás irányait sem. Névmutatójának majd három és fél száz neve közül körülbelül százhusz korabeli (ebből mintegy fele hazai magyar) író, ami egyértelműen mutat a feldolgozás méreteire.

De részletezzenek is minősíthetjük, mert figyelmének a központjában egy irodalmi mikro-flóra áll, az egyetlen orgánum körül kibontakozó tenyészet érdekli, ezért ezen belül egész sor plasztikus kisportrét rajzol, némelyek mögött kimunkált háttérrel (Szirmai, Majtényi, Herczeg), illetve rámutat írói fejlődésük egy-egy szakaszának fejlődésére a folyóiratban vállalt szereplésük alapján (ami az adott korszakban szinte egész írói tevékenységük látványát nyújtja). S ide tartoznak azok is — rendszerint egy-egy műfaj képviselőiként —, akikről nem külön fejezet szól, hanem a „lira változatainak”, a kisprózának vagy a regénynek a művelői (Berényi J., Dudás K., Csuka Z., Fekete L., Cziráky I., Kristály I., Radó I., Havas K. stb.). Ugyancsak analitikus szempontok jutnak kifejezésre a Kalangya kritikai rovatáról írt részben, amely a recenziések tájékozódásának, illetve magának a folyóiratnak az irányvételét is jelzi. Ha mindehhez hozzávesszük a könyvnek azokat a lapjait is, amelyek a Kalangya vendégeit, alkalmi — sokszor csak egyszer fellépő — szerzőit, az „útitársakat” mutatják be, továbbá az ízlésformák, írói magatartások, szerkesztési elvek és egyéb irodalomformáló vagy éppen meghatározó mozzanatok bőséges smertetését, akkor azt kell mondanunk, hogy Utsi igen sikeresen oldotta meg irodalmunk adott szakaszának feltérképezését egy folyóirat keretében. Fontosnak tartjuk rámutatni arra is — főleg módszertani szempontból —, hogy az úgynevezett „pozitív” dokumentációs anyag, tehát az anyagi ügyvitellel, a szerkesztéssel, megjelentetéssel, terjesztéssel, előfizetéssel stb. kapcsolatos korántsem jelentéktelen, de nem elsődlegesen fontos mozzanatok soha sem nőnek a szellemi orientációt jelző irodalmi anyag fölé. A szerkesztőségi levelezés, az irattár, a pénzügyvitel dokumentumai ma már bizonyára fel sem tárhatók, de a teljes apparátus beépítése a tanulmányba aligha változtatna az így kialakított kép lényegén.

Térjünk vissza azonban a kiindulási ponthoz, ahhoz a kérdéshez, hogy teljesíti Utsi munkája azt a feladatot, hogy irodalmi önismeretünket előmozdítsa? Úgy véljük, leginkább azzal járul hozzá e feladat megoldásához, hogy a tárgyalat alig egy tucatnyi esztendő hossz- és keresztmetszete révén igen pontosan eligazítja az olvasót az Erdélyi által emlegetett „irodalmi tudalom” foka, mértéke és változásai tekintetében, rámutatván, hogy a Kalangya megannyi megalkuvásnak látszó engedménye, vargabetűje, esztétikai és eszmei kanyara ellenére is fenntartja a magas

irodalmisság kövctelményét, alapvetően literáris irányát és igényeit. A folyóirat mindhárom fázisában, amelyet Utasi a három főszerkesztő tevékenységével kapcsol össze (Szenteleky, Szirmai, Herczeg) világosan felismerhető ez a fővonulat, annak ellenére, hogy a mindenkori körülmények maradandó nyomot hagytak literátori elveik felszíni rétegein. A fejlődés első szakaszaiban az irodalomteremtés, a harmadikban az irodalommentés az oka irodalomestményük, bizonyos deformálódásának, s csak a középső (Szirmai által irányított) szakaszában vallhatta magáénak a Kalangya a „tisztá” — legalábbis tisztultabb — irodalmisság ideálját, persze akkor is megszorításokkal. A tanulmány szerzője ehhez a megállapításhoz nem az egymást váltó főszerkesztő programnyilatkozatai és deklarált álláspontjai alapján jut el, amelyekben egyébként a Kalangya fennállásának tízenkét esztendeje alatt soha sem szűkölködött, hanem nagyrészt a valóságos szépirodalmi produkció elemzésére támaszkodva. Ha kell, úgy, hogy az alkotókat szembe helyezi a programokkal vagy kiszűri őket egymásból olykor pedig kölcsönösségükben vizsgálja. Ezzel az eljárásával lehetővé teszi, hogy az irodalmi öneszmélést folyamatként lássuk magunk előtt, amelynek a Kalangya szerkesztői legtöbbször csak megvalósítói, nem pedig törvényhozói voltak. A főszerkesztői hármás, kiki a maga hosszabb vagy rövidebb ideig tartó irányítása idején nem saját irodalmi „krözussága” szignumai miatt jelentős (merész hasonlattal: ahogyan Ady és Babits a Nyugat esetében), hanem azért és úgy, hogy az adott konstellációhoz igazodva keretet és modus vivendit talál és biztosított az irodalmi létezéshez. Utasi munkája folyóirat-monográfiaként is fontos, mégsem elsősorban abban látjuk az erényeit, hogy pedánsan számbaveszi a Kalangya munkatársait vagy hogy áttekintően csoportosítja, műfajokra bontva világos elrendezettséggel mutatja be a folyóirat anyagát, hanem mint olyan irodalomtörténeti értekezés, amelyből az irodalmi eszmélkedés belső vonulata ismerhető meg. Mi mindenekelött azt értékeljük benne, hogy fejlődésrajza kiválóan tárja fel a korszakos változásokat és azok jellegét, amelyek irodalmunkban 1932 és 1944 között lezajlottak, noha mi azokat kevésbé tartjuk a személyekhez kötött egyéni ízlés és tudat termékeinek, hanem úgy véljük, hogy az évek során bekövetkezett differenciálódás természetes jelenségei. Utasi nem egészen így fogalmaz, mert jóval nagyobb mértékben hangsúlyozza az író-szerkesztők szerepét. E részletkérdés nem pontosan egybevágó megítélése mitsem változtat a véleményünkön, hogy eredményei teljesen megbízhatóak, mert — mint mondtunk — nem deklarációkból, hanem a konkrét irodalmi alkotásból jut el hozzájuk. A Kalangya ebben a vonatkozásban pedig sokkal alkalmasabb efféle elemzésre, mint másféle orgánumaink. Egyszerűen azért, mert „irodalmbib”, mint amazok.

Szenteleky műveltségünket az írástalan kultúra fokán állónak ítéli meg. Hite szerint ebből kell kiindulnunk, minden igyekezete tehát ennek az állapotnak a felszámolására irányul, a tehetségek felkarolásában me-

rül ki. Még olyan áron is, hogy engedményeket tesz a színvonal és műnőség tekintetében, aminek messzemenő következményei lesznek. Utasi vizsgálódását az avatja eminensen irodalmivá, hogy nem elégszik meg a lapalapítás szervezési, munkatárs-toborzó feladatainak és eredményeinek a bemutatásával, hanem bőséges teret szentel a Kalangya par excellence irodalmi anyagának, rámutatva, hogy a folyóirat redukált irodalmisága nem a főszerkesztő csökkent értékű esztétikai érzékenységében gyökerezik, hanem egy „nivelláló irodalompolitika” következménye. Végső elenkezésben egy hamis irodalmi tudat áll a háttérben, amit az a feltételezés táplál, hogy tástalantul, hagyományok nélkül, selejtes és elkorcsosult nyelvi eszközökkel kell irodalmi kultúrát teremteni. Más értekezés feladata lesz, hogy megállapítsa: mit értett Szenteleky az „írástalanság” állapotán, mit vagy miért nem volt hajlandó írásbeliségnek tekinteni.

A Szenteleky utáni korszak irodalmi képlete, ha nem is látványosan, de észrevehetően változik, főleg az írástudók hivatástudata, az írás értelme, rendeltetése körül oszlanak meg a vélemények. Tagoltabb, polarizáltabb lesz az irodalmi élet. A pusztá fennmaradás, a lenni vagy megszűnni kérdését mindinkább a „milyenné lenni” váltja fel. A Szirmai nevével jelzett periódusban az irodalom Szenteleky által sugalmazott *akarása* mozgásba hozta az erőket, megindul a kiválasztódás, a differenciálódás folyamata, megteremtven a többszólalúságot, a gazdagabb orkesztációt, amelyben jól felismerhető a Kalangya külön szólama is. Megoszlik a Szenteleky hívők tábora is, a Híd körül kialakul egy újabb írói csoportosulás, megszólalnak a „szociális irodalom” mélyebb regiszterei. Az így keletkezett polifóniában a Kalangya a visszafogottságot képviseli, vagy hogy a könyvből vegyük a jelzőket: a „felülemelkedettebb” szellemiséget, a „magasabb szempontokat”, az „időfelettséget”, az „esztétizmust”, az almanach-irodalmat.

S itt hadd mutassunk rá Utasi munkájának még egy erényére: objektív elemző természetére, amelyből kitűnik, hogy az említett megosztás nem a kizárólagosság jegyében s pengeéles határvonalakkal történik. A Kalangyában éppen észlelhetők az átfedések és „áthallások”, az elbizonytalanodás jelei, mint ahogyan nyomot hagytak más orgániumainkban is. Ahogyan a Híd sem mindig és mindenben volt egyértelműen a szociális irodalom megszólaltatója, s (különösen a kezdetekben) az eszmei egyenesvonalúság kifejezője, ugyanígy a Kalangya eszményszerű, ezotérikus irodalmát is olykor a „valóságirodalom” tónusai és hangjai teszik érdekesebbé, anélkül persze, hogy csak átmenetileg is felmerüljön az „irodalom” és „nem-irodalom” alternatívája. Inkább arról van szó, hogy a közéleti légkör nyomásához igazodó szerkesztő-taktika mit lát lehetőnek vagy éppen célzerűnek. Ettől függően bizonyos témakörök, tendenciák és ízlésvonzalmak időnként koncentráltabban, telítettebb hangon tűnnek fel, mások viszont időlegesen megritkulnak, lehalkulnak, anélkül, hogy egymást megszüntetnék vagy kiszorítanák. Ez nemcsak az esztétikai rea-

gálás változataiban mutatkozik meg, hanem egyféle eszmei-világnézeti eklektizmusban is, különösen egyes évfolyamokra jellemző módon. A Kalangyát „letisztult” esztétikai meg gondolások vezetik pl. egy Laták vagy más „hidas” író megszólaltatásában, de Somorja Sándor pl. nem szépiró s Ti. urzó sem lírával kap képviselőt. Más írások közlése is arra enged következtetni, hogy a tolerancia okát egyebütt kell keresnünk. Alighanem abban, hogy a Kalangya, a Híd, de a két háború közti egész irodalmunk egyik lényegi meghatározója a kisebbségi állapot volt, ami irodalmi tudatformánk egyik legkarakterisztikusabb jegye. Szenteleky az *Akácok alait*ban még úgy fogalmazott, hogy „Bármilyen politikai hite, művészi elgondolása vagy világnézete van is valakinek, ha magyarul ír és ha írásaiban értéket találunk, akkor a kérében a helye, mely összefogja a magyar nyelvű kultúra minden munkását.” Ezekből a kritériumokból a Kalangya az utána következő években az „értéket” tartja a kiválasztás legfőbb szempontjának, de méltányolja amazokat is. Utasi „egy lehetséges irodalmi keresztmetszet megalkotását” tartja értekezése céljának, de kellő mértékben mutat rá az irodalomépítés másfajta elemeire is. Megnyugtató, hogy soha sem az ideológiai kárhooztatás, a számonkérés vagy ítékezés szándéka vezeti, hanem a tárgyilagos mérlegelésé.

Ez érvényesül a Kalangya 1941-től 1944-ig tartó periódusának az elemzésében is. Ez az időben hozzánk közelebb álló korszak aránylag kevés teret kap, de jól kirajzolódnak benne azok az erővonalak, amelyek a „szellemi különállás” pozícióihoz (olykor hiábavalóan és eredménytelenül) ragaszkodó Kalangya helyzetét meghatározták. A folyóirat főszerkesztője, Herceg János, akkor is magában az irodalomban remélte megtalálni a védőpajzsot a szellem-ellenes erőkkkel szemben, s a nagy talajcsuszamlások és kísértések éveiben az akkori idők egyik legmerészebb gesztusával I. Cankar, J. Dučić, B. Atanacković, A. Aškerc, V. Petrović s mások szövegeit közli, illetve róluk szóló írásokat, ismertetéseket. Itt az irodalom ismét más (persze nemcsak ilyen) funkciójának, értelmezésének lehetünk a tanúi a Kalangya történetében. Az irodalmi tudat e változásai különösen jól figyelhetőek meg az *A kritika* c. fejezetben. Úgy véljük azonban, hogy ez a jelenség sem teljesen egyedi szemléletet tükröztet, mert akkorára — részben irodalmunk szellemének egyes korábbi irányaitól támogatottan — már létezett valamiféle sajátos „közszellem”, a különállásnak, az autentikusságnak egyfajta képze, aminek a kialakításához a Kalangya is hozzájárult a maga módján. Ennek a meglátáshoz Utasi könyve is hathatósan hozzájárul.